

УДК 316.423.3

ОКСАНА ДУТЧАК,

аспірантка Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”

Робітничі протести в Україні до і після “Євромайдану”

Анотація

В аналізі контексту виникнення “Євромайдану” увага дослідників зосереджена на ідеологічних, політичних та геополітичних аспектах, переважно оминаючи соціально-економічний контекст. У статті використано теорію Карла Полані, зокрема у версії Беверлі Силвер, для аналізу важливих аспектів соціально-економічного контексту, таких як мобілізація на захист прав найманих працівників. З використанням бази даних проекту “Моніторинг протестів, репресій і поступок” проаналізовано динаміку та характеристики протестів найманих працівників, а також динаміку соціально-економічних протестів загалом. Підтверджуючи гіпотезу про наростання “кризи легітимності” дерегуляції економіки напередодні “Євромайдану”, аналіз вказує на локалізований, захисний і слабкоорганізований характер протестів на захист прав найманих працівників та іншої мобілізації проти дерегуляції в умовах стагнації. Аналіз також дає підстави для висновків про певні обмеження підходів Карла Полані та Беверлі Силвер, що впливають як із його метарівневого підходу, так і з пов’язаного із цим браку інтерпретації соціально-економічної боротьби за дерегуляцію/регуляцію ринку за умов стагнації економіки, коли “криза легітимності” та “криза дохідності” можуть наростати одночасно.

Ключові слова: мобілізація, протести, робітничі протести, ринкова економіка

Вступ

Загострення соціально-політичної ситуації в Україні наприкінці 2013 року активно аналізується як українськими, так і зарубіжними дослідника-

ми. Витоки цього загострення є одним із найважливіших питань для представників суспільних наук.

Мобілізація на “Євромайдані” і подальші контрмобілізації “Антимайдану” і так званої Російської весни на дискурсивному рівні відбувалися переважно в ідеологічних, політичних та геополітичних площинах — із суттєвими елементами боротьби за громадянські права та свободи у випадку “Євромайдану”. Тож очікувано, що значна частина інтерпретацій витоків безпрецедентної мобілізації та ескалації уґрунтовані в цих самих площинах — мови, ідентичності, боротьби за демократію та проти авторитаризму, геополітичного вибору.

Однак такі інтерпретації часто залишають поза увагою соціально-економічний контекст масштабної мобілізації. Безперечно, можна було б припустити, що соціально-економічний контекст не мав або ж мав мінімальне значення для згаданих подій. Але це припущення, яке може призвести до повної відмови від аналізу соціально-економічного контексту, виглядає таким, що ігнорує складність процесів між соціально-економічними, політичними й іншими площинами соціальної реальності. Варто наголосити, що з 2011 року і до початку “Євромайдану” саме протести із соціально-економічними вимогами становили відносну, а часом і абсолютну більшість всіх протестних подій на території України [ЦСТД, 2014]. Зокрема, у 2013 році аж до початку “Євромайдану” 56% протестів порушували соціально-економічні питання.

Безперечно, такі дані не означають, що витоки масової мобілізації та ескалації криються у цих протестах, але емпірична реальність вказує на те, що недоцільно залишати поза увагою соціально-економічний контекст, на тлі якого виник конфлікт. Тож дослідницькою проблемою цієї статті є брак аналізу протестного соціально-економічного контексту “Євромайдану” та похідних подій, попри те, що саме соціально-економічною мобілізацією визначалася найвагоміша частка протестів в Україні від 2011-го до кінця 2013 року.

Карл Полані [Polanyi, 2001] вважав, що найбурхливіші суспільні потрясіння у сучасних суспільствах є похідними від боротьби між силами, що виступають за “вільний ринок”, його максимальну дерегуляцію, та силами, що намагаються захистити суспільство через врегулювання ринкових процесів. Ідея “вільного ринку”, засадова для сучасних капіталістичних відносин, уперше в історії вкорінила суспільство в економіці, заклавши його ідеологічний фундамент і структурувавши його таким чином, що запустила маятниковий рух боротьби між наступом “вільного ринку” і захистом суспільства від цього наступу.

Одна із послідовниць Полані, Беверлі Силвер [Silver, 2003] використала теорію Полані для метарівневого емпіричного дослідження робітничих протестів, які в цій інтерпретації стали відображенням ключової соціально-економічної динаміки капіталістичного світу.

Тож зарубіжні дослідники активно говорять про вагому роль робітничої боротьби у сучасному світі та про її вплив на соціально-економічні та політичні процеси на глобальному та локальному рівнях. В українських реаліях ситуація суттєво відрізняється. Після розпаду СРСР робітничий рух

зазнав значного піднесення у 1990-х, але згодом відійшов на другий план через особливості радянської та пострадянської організації трудових відносин і профспілок, а також через швидкі зміни соціально-економічних структур у країні (напр.: [Симончук, 2005; Симончук, 2011; Mandel, 2004; Crowley, 2004]). У новітній історії України робітникам (передусім я маю на увазі індустріальних робітників) відведено адаптаційну роль [Симончук, 2006: с. 40; Рябчук, 2007: с. 13], їхню ідентичність розглядають як анахронізм [Панькова, 2006: с. 247], а їхню потенційну політичну роль часто заперечують [Kubicek, 1999: р. 83]. Деякі дослідники навіть стверджують, що існує серйозна “проблема, яку профспілки можуть становити для демократичних політиків, зацікавлених у ринкових реформах” [Kubicek, 2002: р. 606]. Таке ставлення, різною мірою виражене, поширене поміж українськими дослідниками [Varga, 2011; Симончук, 2005: с. 6].

Однак ці особливості дослідницького порядку денного в Україні не мають ставати на заваді спробі проаналізувати мобілізацію за права найманих працівників як важливий протестний соціально-економічний контекст, у якому виникли найбільша політична та похідна соціально-економічна криза в новітній історії України. Понад те, ці “білі плями” та проблеми мають бути стимулом для такого роду аналізу. Отже, метою статті є поповнення знань про особливості протестів найманих працівників в Україні та про динаміку цих протестів, а також соціально-економічних протестів загалом напередодні та у період радикальних змін 2013–2014 років.

Чи може теорія Карла Полані та її модифікації у виконанні Беверлі Силвер пояснити соціально-економічну протестну мобілізацію, яка агрегувала найвагомішу частку протестних подій до початку “Євромайдану”? Чи може аналіз соціально-економічної протестної мобілізації в рамках цих теорій додати щось суттєве для розуміння масштабної політичної, ідеологічної мобілізації та мобілізації на захист громадянських прав та свобод під час загострення соціально-політичного протистояння в Україні?

Робочою гіпотезою цього дослідження є припущення, що динаміка робітничих протестів напередодні суспільно-політичного загострення кінця 2013 – початку 2014 років вказує на “кризу легітимності” (в термінах Беверлі Силвер) дерегуляції ринку, і ця “криза легітимності” була вагомим контекстом, на тлі якого виник “Євромайдан” та подальші події. Похідною є гіпотеза про можливий прямий чи опосередкований зв’язок цього контексту із мобілізацією та ескалацією. Для тестування цих гіпотез потрібно проаналізувати теорії Карла Полані та Беверлі Силвер і дослідити їхню пояснювальну спроможність в українських реаліях.

Від метатеоретичної концепції Карла Полані до метаемпіричної концепції Беверлі Силвер

У своїй праці “Велика трансформація” [Polanyi, 2001: р. 317] Карл Полані розглядає розвиток ринкового капіталізму та становлення ідеї “вільного ринку”, а також аналізує їхній зв’язок із часто катастрофічними соціально-економічними та політичними процесами кількох останніх століть. Полані робить наголос на тому, що спроби втілення вільного ринку несуть

руйнівні наслідки для суспільства, й доходить висновку, що наступ вільного ринку призводить до захисної реакції з боку суспільства, його класів, груп, інститутів — починаючи від держави й закінчуючи низовими суспільними рухами. При цьому він стверджує, що як наступ з боку прихильників вільного ринку, так і захисні дії з боку прихильників його регуляції часто мають хаотичний, напівавтоматичний характер. Заперечуючи популярні теорії змови, Полані наголошує, що протистояння між цими “таборами” закладено в самій структурі відносин та в суперечності інтересів за умов ринкового капіталізму, а тому не потребує координації й не передбачає злагодженості, хоча не виключає ані того, ані іншого.

Таким чином Карл Полані пояснював великі соціально-економічні та політичні катаклізми, що їх переживало його покоління. Починаючи від 1990-х дослідники намагалися переосмислити спадок Полані в контексті зростання глобалізаційних процесів [Riain, 2006], які вивільняють капітал, роблять його ще гнучкішим і ще менш підконтрольним суспільним інституціям окремих держав та навіть наддержавних утворень. Деякі дослідники зазначають, що фінансові глобалізаційні процеси призвели до двох різних захисних суспільних рухів [Riain, 2006]. Одним із них є антиглобалізаційний рух, який продемонстрував безпрецедентну мобілізацію в період від 1999 до 2003 року. Іншим є поширення фундаменталістських релігій, особливо фундаменталістської течії ісламу. Такі за змістом діаметрально протилежні захисні й альтернативні реакції суспільств на черговий наступ вільного ринку жодним чином не суперечать теорії Полані, адже він свого часу розглядав як праві, так і ліві варіанти опору суспільства на прикладі фашизму та соціалізму.

У період “Великої рецесії”, яка настала після чергової глобальної економічної кризи 2007–2008 років, багато соціологів та економічних аналітиків почали заявляти про необхідність переосмислення теорії Полані та її застосування до сьогодення [Dale, 2012]. У їхній інтерпретації чергова криза була так само черговою реакцією економіки на надмірний рух капіталізму в бік дерегуляції ринку, а післякризові роки стали початком нової спроби суспільств захиститися від “невидимої руки”.

Теорія Полані є метатеорією соціально-економічного історичного аналізу, яку вдало можна використовувати для загальної аналітики, але, здавалося б, важко застосувати для емпіричного дослідження. Однак саме на ґрунті його теорії Беверлі Силвер досліджує динаміку робітничих протестів на глобальному рівні за останні півтора століття. У своїй книзі “Сили праці” [Silver, 2003] вона аналізує згадки про робітничі протести у провідних новинарних виданнях і створює власну теорію на підставі цього аналізу. Силвер приходить до висновку, що просторовий, часовий і галузевий розподіл робітничої мобілізації вказує на певну закономірність, а саме: що найактивніше робітнича боротьба у певний період відбувається у тих країнах і тих галузях, які перебувають на стадії найактивнішого зростання.

Силвер демонструє переміщення епіцентру робітничої боротьби з 1870 року — від текстильної індустрії Старого світу до автомобілебудівних заводів нового повоєнного ядра світ-системи, яке включає розвинені країни як Старого, так і Нового світу. Пояснення такого географічного і галузевого

переміщення дослідниці знаходить у переміщенні капіталу з однієї країни в іншу в пошуках дешевшої робочої сили, меншого оподаткування та більших законодавчих преференцій. Слідом за таким переміщенням робітники у найдинамічніших країнах і галузях економіки поступово починають користуватися своєю структурною ключовою позицією у прибутках великого бізнесу та починають вимагати більших прав і боротися за них. Капітал при цьому змушений іти на поступки, допоки не виникає нова провідна галузь, яку можна розвивати в менш соціально захищених країнах і отримувати надприбутки. Історія повторюється.

На підставі такого емпіричного матеріалу Силвер пропонує теорію маятникового руху, де історія кількох останніх століть, у межах яких виникла і почала активно застосовуватися ідея “вільного ринку”, на найзагальнішому рівні пояснюється боротьбою між прихильниками, з одного боку, дерегуляції, з іншого — регуляції ринку, комодифікації праці, з одного боку, та декomodифікації — з іншого, що, власне, і призводить до маятникового руху між “кризою легітимності” і “кризою прибутковості”. Криза легітимності, за теорією Силвер, настає тоді, коли негативні наслідки послаблення регуляції ринку та комодифікації праці призводять до піку мобілізації за регуляцію та найактивнішої (зазвичай відносно успішної) боротьби за соціально-економічні права та захищеність робітників, а також широких верств населення. На етапі, коли боротьба прихильників регуляції ринку досягає суттєвого успіху, у певний момент настає криза прибутковості для частини прихильників дерегуляції, а саме — для великих власників. Керуючись логікою максимального прибутку та ідеями “вільного ринку”, в умовах капіталістичної конкуренції ці власники або переміщують виробництво, або вкотре починають активну мобілізацію за дерегуляцію ринку та комодифікацію праці, допоки наслідки цих процесів не стають непосильними для суспільства, й тоді знову настає криза легітимності.

Аналіз наявних статистичних даних про протести в Україні крізь призму теорій Полані та Силвер може не лише допомогти глибше зрозуміти соціально-економічний контекст подій останніх років, а й протестувати ці метаконцепції, щоб дати відповідь на кілька теоретико-практичних запитань, зокрема: Чи можливе використання концепцій таких історичних масштабів у відносно короткостроковій перспективі? Які обмеження це накладає на їхню пояснювальну спроможність? І чи може український контекст привнести щось нове у розуміння динаміки суспільних змін через маятниковий рух боротьби між прихильниками регуляції та дерегуляції ринку?

Протести на захист прав найманих працівників в Україні: концептуалізація статистичного дослідження

Для вивчення динаміки та основних характеристик протестів на захист прав найманих працівників в Україні використано базу даних проекту “Моніторинг протестів, репресій та поступок” Центру соціальних і трудових

досліджень (ЦСТД). У рамках цього проекту з кінця 2009¹ року із більш як 190 національних, регіональних та активістських новинарних веб-сторінок систематично збирають дані про всі протести, репресії та поступки, які мають місце в Україні. До бази даних вносять різноманітні характеристики зазначених подій — часові (початок, тривалість події), географічні (регіон, населений пункт), інші якісні (тип події, учасники) та кількісні (кількість учасників, арештованих, поранених) параметри².

Безперечно, існують також інші джерела такого кшталту даних, які використовують для аналізу протестів в Україні. Одним із них може бути офіційна статистика Міністерства внутрішніх справ. Однак методологія збирання даних цього міністерства робить їх фактично непридатними для аналізу. Ключова проблема в тому, що саме Міністерство має на увазі під масовими заходами і про що воно, відповідно, збирає інформацію. У відповідь на інформаційні запити Міністерство пояснює, що термін “масові заходи” “використовується в органах внутрішніх справ і включає заходи громадсько-політичного, релігійного, спортивного, культурно-видовищного характеру за участю значної кількості громадян, що проводяться з нагоди відзначення офіційних (державних), професійних, релігійних свят, пам’ятних дат, а також з ініціативи політичних партій, рухів, громадських об’єднань, релігійних конфесій, громад, окремих громадян, спортивних організацій, закладів культури” [Міністерство внутрішніх справ, 2012].

З іншого боку, існує офіційна статистика страйків, яку збирає Державна служба статистики України і яку потім використовують міжнародні організації. Однак, зважаючи на специфіку джерел отримання інформації, ця установа повідомляє лише про ті страйки, що пройшли офіційну процедуру оголошення страйків, яка, згідно із законодавством, може тривати не один місяць. Тобто в цю статистику не потрапляють спонтанні страйки та страйки, організатори яких свідомо і з практичних міркувань відмовляються від офіційних процедур.

Окрім цього, варто зауважити, що права найманих працівників можуть обстоювати не лише через страйки, а й через інші різноманітні форми протесту, такі як демонстрація, пікет, мітинг, блокування тощо. Також жодне з цих джерел даних не дає можливості проаналізувати щось інше, окрім динаміки, а саме різноманітні характеристики протестних подій.

Для аналізу протестів на захист прав найманих працівників на підставі статистичної інформації необхідно виокремити відповідний тип протестів. На цьому етапі виникає проблема концептуалізації поняття найманих працівників, які можуть бути акторами такого протесту. Адже в суспільних науках клас найманих працівників, або ж робітників, визначають за різними параметрами та методологіями [Симончук, 2005]. Застосування різних параметрів призводить до ототожнення цієї дослідницької одиниці з людьми,

¹ Хоча дані Моніторингу починаються з кінця 2009 року, принципові зміни в методології, які були впроваджені в процесі реалізації проекту, дають змогу змістовно аналізувати необхідні дані лише від 2011 року.

² Фінальні дані є у відкритому доступі й можуть бути завантажені з веб-сторінки Центру соціальних і трудових досліджень [ЦСТД, 2010–2013].

які зайняті фізичною працею за наймом, індустріальними працівниками та будь-ким, хто працює за наймом, і навіть із самозайнятими. Різні методологічні підходи, використовувані в емпіричних дослідженнях, посилаються або на фактичне місце людини в соціально-економічній системі за різними параметрами, або на бачення її місця іншими людьми, або на самоідентифікацію, або ж на певну комбінацію цих показників.

Однак завдання нового визначення поняття найманих працівників, параметрів цього класу та методів його ідентифікації виходять за рамки цього дослідження. Як зазначає Олена Симончук [Симончук, 2011], у традиції аналізу в західних суспільних науках під робітничим рухом розуміють не рух робітників, а рух, який порушує широкий спектр питань на захист їхніх прав. Тож дослідниця доходить висновку, що “в такому разі цілком логічно і виправдано на сучасному етапі під терміном “робітничий рух” розуміти рух на захист своїх прав в Україні різних груп найманих працівників і дрібної буржуазії, а не тільки робітників” [Симончук, 2011: с. 90].

Виходячи з цього і зважаючи на специфіку даних Моніторингу ЦСТД слід змінити увагу з питання робітничого класу на емпіричне дослідницьке питання — визначення проблем, що підпадають під визначення інтересів найманих працівників, та акторів, які захищають ці інтереси. Адже хоча в базі цього дослідження і є змінна “актори”, яка включає “робітників”, “вчителів”, “науковців”, “журналістів” та інших потенційних представників найманої праці, у ньому мають значення не тільки протести за участі найманих працівників, а радше протести на захист їхніх прав. Ідентифікувати ж останні суто через прив’язку до організованих груп найманих працівників не так просто.

Тож ідеться про певну перехресну ідентифікацію на підставі запитань захисту найманої праці¹, порушуваних на протестах, і протестів організованих найманих працівників. Щоб виокремити ці протести в базі даних, використано кількарівневий алгоритм відбору.

1. *Виокремлення за проблематикою.* За визначенням, первинно під проблематику інтересів найманої праці підпадають суто робітничі питання, які порушують або організовані групи найманих працівників, або групи, що виступають на захист їх і підтримку². До таких питань віднесено, перш за все, “права робітників”, з якими пов’язані виступи проти порушення прав робітників (прав профспілок, безпеки праці та її умов, захисту від незаконних звільнень тощо). Окрім цього до питань найманої праці належать питання затримки виплати зарплатні та вимоги її підвищення.

2. *Виокремлення за проблематикою і актором.* Використано двокроковий відбір за двома параметрами. По-перше, виокремлено ті протестні події, під час яких озвучувалися питання, важливі для найманих працівників, але такі, що їх можуть порушувати й інші організовані протестні актори (акціонери, споживачі, місцеві мешканці). Сюди включено “закриття підприємств-

¹ Тут і далі, якщо не сказано інше, поняття “робітники” та “наймана праця” для спрощення в рамках потреб цієї статті вживаються як тотожні.

² До бази даних по кожній протестній події вноситься від однієї до трьох проблематик.

ва”, “недостатнє фінансування”, “приватизація”, “націоналізація”, “рейдерські захоплення”, “безробіття”. По-друге, серед цих протестних подій виокремлено ті, в яких беруть участь організовані наймані працівники, зокрема “вчителі”, “науковці”, “журналісти”, “робітники” та ін. Таким чином, до протестів найманих працівників відібрано також ті протести, під час яких питання, потенційно значущі для найманих працівників, порушувалися організованими групами таких осіб.

3. *Остаточне виокремлення подій на підставі актора.* Серед тих подій, які під час попередніх кроків не були включені до протестів найманих працівників, відібрано протести за участі організованих робітничих акторів. Аналіз кожного з них стає підґрунтям для відбору до категорії протестів найманих працівників або ж остаточного відсіювання.

Перш ніж перейти до аналізу протестів на захист прав найманих працівників, слід додати ще два важливі моменти. По-перше, специфіка методології проекту моніторингу [ЦСТД, 2013] полягає в тому, що в базу вносять акторів і цілі на підставі ідентифікації спостерігачем або самоідентифікації. І це, очевидно, є головною вадою використаних даних. Спостерігачем у цьому випадку є журналіст або кодувальник — ідентифікувати протестувальників як “учителів” можуть медіа чи транслювати так їхню самоідентифікацію або ж кодувальник може ідентифікувати їх як “учителів” на ґрунті візуальних матеріалів новини (фото, відео).

По-друге, варто підкреслити часову обмеженість бази моніторингу. Адже кількох років, мабуть, недостатньо для далекосяжних узагальнень і остаточних висновків. Однак ці дані дають суттєву можливість аналізувати основні характеристики протестів в Україні, зокрема протестів на захист прав найманих працівників.

По-третє, такий матеріал для аналізу суттєво відрізняється від матеріалу Беверлі Силвер, дослідницька група якої фіксувала згадки про протести найманих працівників у кількох великих новинарних виданнях. Безперечно, це виправданий крок для великомасштабного дослідження. Але у її випадку на висвітлення подій могли вплинути багато чинників — як-от політичний та ідеологічний контекст, в якому поширювалися ці видання, геополітичні зміщення уваги преси з одних регіонів на інші тощо.

Протести на захист прав найманих працівників в Україні: динаміка та загальні характеристики

Від 2011 року й до початку “Євромайдану” у 2013 році протести на захист прав найманих працівників становили значну частину протестних подій в Україні. Їхня частка у загальній мобілізації сягала від 7% у 2012 році до 10% у 2011-му. В абсолютних числах кількість протестів на захист прав найманих працівників загалом зростала з 2011 року і до початку “Євромайдану”. За рахунок “Євромайдану” зросла кількість протестів на захист громадянських прав та антиурядових, тож на цьому тлі відносна частка робітничих протестів зменшилася до 8% за 2013 рік. Але передмайданний період 2013 року відповідає пікові протестів на захист прав найманих працівників, якщо порівнювати з попередніми даними моніторингу. Впродовж січня —

жовтня 2013 року сталася як мінімум 331 протестна подія на захист прав найманих працівників, що становило 11% від усієї протестної мобілізації в країні за цей період. За десять місяців 2013 року таких протестів було більше, ніж за будь-який попередній рік моніторингу (рис. 1).

Під час “Євромайдану” та загострення політичного конфлікту після нього протести на захист прав найманих працівників відходять на задній план. Ідеологічне та політичне протистояння виливається і у найактивніше представлення цих тем на вулицях країни. Варто підкреслити, що чітке падіння кількості протестів на захист прав найманих працівників після “Євромайдану” можна бачити лише у відносних показниках — в абсолютних цифрах затишшя у робітничій боротьбі, як мінімум навесні та восени 2014 року не спостерігається. Понад те, наприкінці 2014 року протести на захист прав найманих працівників встановлюють новий місячний рекорд — у грудні 2014 року, коли мінімум 70 протестів стосувалися робітничого питання. При тому, що у попередні роки моніторингу ця пора характеризувалася затишшям у мобілізації. До того ж ці дані вже не охоплюють територію АРК та райони Донецької і Луганської областей під контролем самопроголошеної влади.

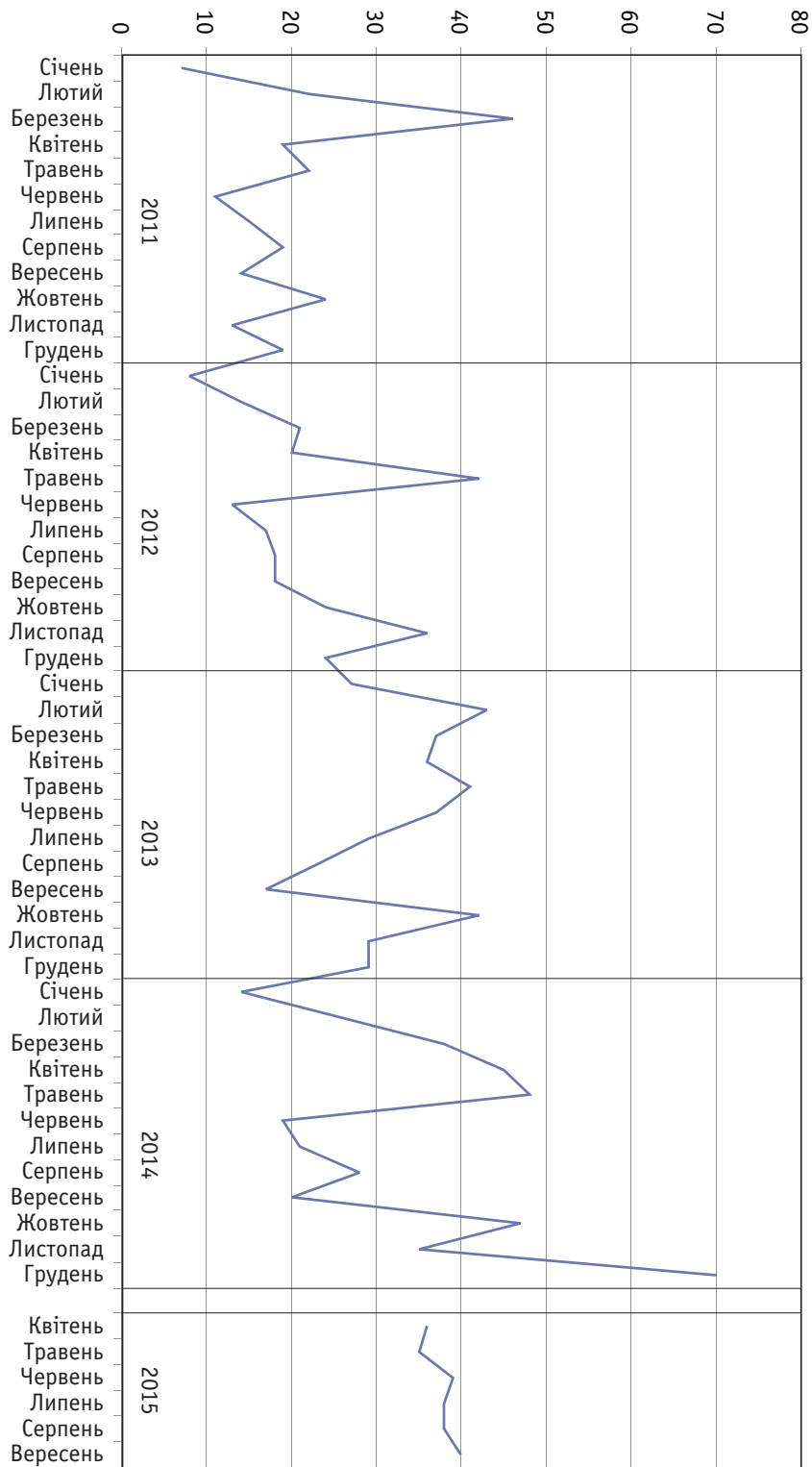
Загалом конкретні піки мобілізації на захист прав найманих працівників відповідають конкретним протестним кампаніям і винятковим випадкам галузевої мобілізації. Одним із таких виняткових випадків, який на графіку відповідає сплеску протестів найманих працівників весною 2011 року, були протести освітян з вимогою підняти заробітну плату. Ця кампанія є унікальною для всього періоду моніторингу, оскільки, по-перше, вона являла собою галузеву всеукраїнську мобілізацію; по-друге, була організована за активної підтримки Федерації профспілок України; по-третє, висувалися наступальні вимоги на противагу типовим захисним кампаніям найманих працівників.

Важливо також додати, що іншою складовою піку протестів на захист прав найманих працівників навесні 2011 року була опозиційна кампанія “Автомайдан”, учасники якої критикували фактично всі масштабні ініціативи тогочасної влади, зокрема Проект трудового кодексу, який звужував права найманих працівників. На цьому прикладі видно, як тогочасна опозиція в електоральній боротьбі агрегувала всю суттєву критику тогочасної влади. “Автомайдан” став прикладом того, як виступи на захист прав найманих працівників вийшли за межі вузької коаліції незалежних профспілок та лівих активістів, хай і на тлі політичних інтересів опозиційних парламентських партій.

Більшість же мобілізації на захист прав і інтересів найманих працівників за період моніторингу відповідає локальним кампаніям окремих робітничих колективів. І тут варто підкреслити важливу особливість розподілу мобілізації — у ній не вирізняється жодна окрема галузь економіки, де б інтенсивність протестів була суттєво вищою за інші. Дані чітко вказують, що пояснювальну схему Беверлі Силвер щодо галузевого розподілу протестів застосувати до України за цей період неможливо.

Понад те, чіткого географічного розподілу дані також не демонструють. Розподіл мобілізації між регіонами країни змінюється з року в рік, і припи-

Рис. 1. Динаміка протестів на захист прав найманних працівників в Україні, за даними Моніторингу ЦСТД (кількість протестів). Від березня 2014 року із розрахунків було виключено територію Автономної Республіки Крим. Із початком бойових дій на Донбасі із розрахунків виключено території під контролем самопроголошеної влади

сувати його економічному потенціалу того чи іншого регіону не видається можливим. Наприклад, якщо у 2011 році Східний¹ регіон був лідером за рівнем мобілізації на захист прав і інтересів найманих працівників, то більшість цієї мобілізації не стосується індустріального конфлікту, а відповідає особливостям поширення локальних кампаній на різних підприємствах та в установах. В інші роки відповідного лідерства у географічному розподілі не спостерігається, навпаки — у 2012–2013 роках на Східний регіон припадає найнижча частка протестів на захист прав найманих працівників.

Аналізуючи питання, порушені в рамках протестів на захист прав найманих працівників в Україні, можна однозначно стверджувати, що більшість із цих протестів мають захисний, а не наступальний характер. Кожного року, починаючи від 2011-го, головною проблемою, озвучуваною на цих протестах, була проблема невивлати зарплатні, а головною вимогою була вимога її виплати. Питання заборгованості у різні роки лунало на 35%–47% протестів на захист прав найманих працівників. Не є винятком і 2013 рік — перед “Євромайданом” з питаннями заборгованості були пов’язані 45% мобілізацій найманих працівників.

Зокрема, 30% протестів на захист прав найманих працівників стосувалися робітничих прав, таких як умови праці, соціальні виплати, незаконні звільнення чи тіньова зарплатня. У 2013 році також спостерігалось суттєве зростання частки протестів, під час яких виступали проти закриття підприємств чи установ — від 13% у 2012 році до 19% у 2013-му. На четвертому і п’ятому місцях, відповідно, протести проти рейдерського захоплення підприємств та безробіття.

Наступальні вимоги щодо підвищення зарплатні є доволі рідкісними у протестах на захист прав найманих працівників в Україні. Під час значної частини протестних подій вони озвучувалися лише у 2011 році, охоплюючи 16% робітничих протестів (від 4% до 6% в інші роки). Більшість із цих 16% стосувалися вже згаданої масштабної всеукраїнської кампанії освітян із вимогою підняття зарплатні. Навіть якщо припустити, що певна частка протестів із вимогами щодо робітничих прав мала наступальний, а не захисний характер, наступальні кампанії все одно становитимуть меншість від загальної мобілізації.

Рідкісні приклади наступальних і/або масштабних протестів на захист прав найманих працівників якісно відрізняються від усіх інших локалізованих та ізольованих кампаній. Головною відмінністю, безперечно, є активна участь організованих союзників. У випадку кампанії освітян таку роль відіграла галузева профспілка Федерації профспілок України, а у випадку “Автомайдану” — широка коаліція опозиційних партій, організацій та груп (рис. 2).

¹ Регіони України, згідно з методологією Моніторингу: Центр (Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська обл.); Крим (АР Крим та м. Севастополь), Схід (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська обл.); Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська обл.); Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська обл.).

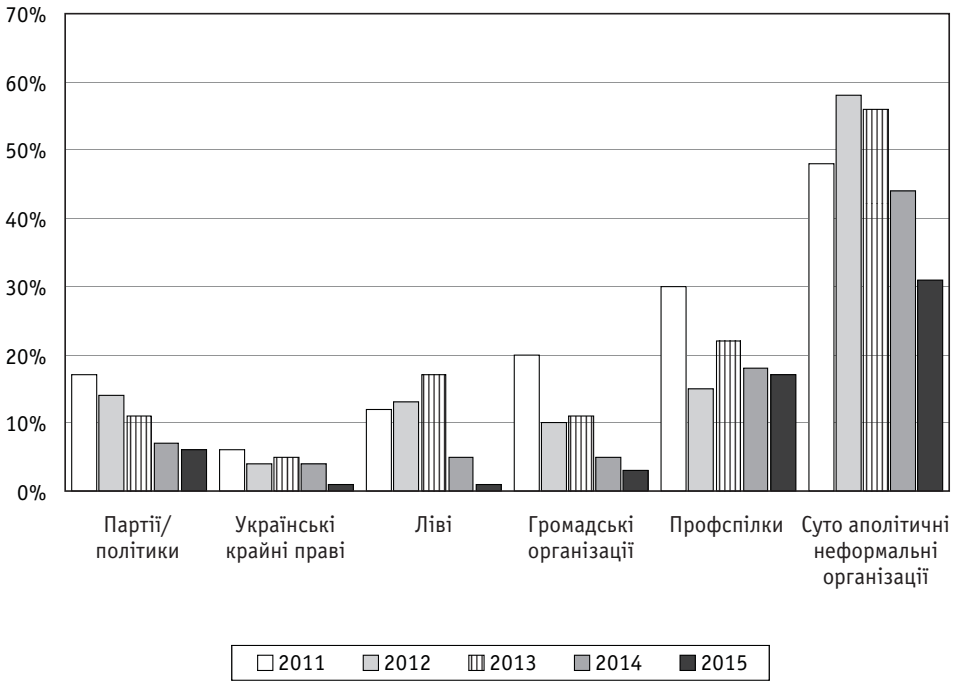

Рис. 2. Учасники протестів на захист прав найманих працівників в Україні, за даними Моніторингу ЦСТД (% від протестів найманих працівників)

Однак, як видно з графіка на рисунку 2, загалом організовані протестні актори мало цікавляться протестами на захист прав найманих працівників. За період моніторингу політичні партії брали участь у максимум 17% робітничих протестів (2011 рік, “Автомайдан”), тоді як їхня участь у протестах загалом коливалася від 30% до 36%. Громадські організації виявили більшу цікавість до проблем найманої праці, долучаючись до максимум 20% протестів (2011 рік, “Автомайдан”), порівняно із 17%–29% їхньої участі в протестах загалом. Політичний спектр акторів протестів на захист прав найманих працівників доволі промовистий – участь радикальних лівих організацій та груп у цих протестах у 2–3 рази більша, ніж участь радикальних правих.

Що стосується профспілок, то вони виявили більш активну участь у протестах на захист прав найманих працівників, ніж у протестах загалом. У 2011 році вони долучилися до 30% робітничої мобілізації (завдяки участі в кампанії освітня), тоді як їхня активність у протестах загалом коливалася від 2% до 7%. Однак проблематична ситуація з “офіційними” профспілками в Україні [Mandel, 2004; Атанасов, 2012] відображається в їхній низькій участі в протестах найманої праці (поза 2011 роком), зважаючи на історичну роль, покладену на ці організації з початку їх існування.

Тож, як видно з графіка на рисунку 2, у більшості випадків права найманих працівників вони захищають самотужки. І дані після “Євромадану” вказують на подальше зменшення організованої підтримки робітників навіть з боку наявних союзників.

Від робітничої до ширшої соціально-економічної перспективи

Отже, дані моніторингу демонструють як відносно скрутне становище з реальними правами представників найманої праці в Україні (зважаючи на тематику їхніх протестів), так і проблематичність їхнього протестного потенціалу, що слабо вписується в концептуальну модель Беверлі Силвер. Очевидно, що регіональний та галузевий розподіл протестів на захист прав найманих працівників слабо вкорінений у географічних та галузевих структурних особливостях економіки і радше прив'язаний до конкретних протестних кампаній. Звісно, відповідь на те, чому дослідницька метатеорія не спрацьовує у цьому випадку, можна шукати в короткостроковості перспективи, обмеженої наявними даними.

Однак можливе й інше (пов'язане з попереднім) пояснення такої невідповідності. Варто пам'ятати, що Беверлі Силвер працювала з тривалими історичними періодами і глобальним регіональним різноманіттям даних, що давало змогу вловити моменти зростання в географічних та галузевих рамках. У випадку кількох років української історії, коли економічне становище (у кращому разі) можна схарактеризувати як період стагнації, тенденції, помічені дослідницею, явно не могли виразитися. Без економічного зростання у певних галузях ці галузі просто не могли агрегувати суттєву частину боротьби за права найманих працівників та зайняти передові позиції в соціально-економічній боротьбі між прихильниками дерегуляції та комодифікації та їхніми противниками. Структурна слабкість найманих працівників в умовах стагнації не робить їх впливовими акторами суспільно-політичного процесу.

Повертаючись до питання мобілізаційних процесів у соціально-економічній сфері, які були контекстом безпрецедентної мобілізації на “Євромайдані” та після нього, протести за права найманих працівників як індикатор соціально-економічного невдоволення дерегуляцією ринку варто поставити під питання. Хоча напередодні “Євромайдану” і спостерігається суттєве зростання цих протестів, їхні якісні характеристики змушують піддати сумніву якщо не індикативні, то принаймні мобілізаційні параметри. Безперечно, сам факт наявності зростання протестів на захист прав найманих працівників можна вважати індикатором посилення настроїв на користь регуляції ролі ринку у суспільстві. Однак переважно локалізовані, захисні кампанії, які часто відбувалися без підтримки будь-яких союзників, важко віднести до мобілізаційної хвилі з великим потенціалом суспільно-економічного та політичного впливу.

Мабуть, саме у цьому місці, базуючись на аналізі наявних даних, є сенс повернутися до початкової метатеорії Карла Полані. Адже він у своїй праці перш за все говорив не про конкретні протести певного класу чи групи — Полані веде мову про широкий фронт боротьби чи захисту суспільства проти дерегуляції ринку, до якої долучаються і суспільні рухи, і державні інституції, і громадянське суспільство. При цьому ці актори можуть діяти одночасно, виходячи з абсолютно різних ідеологічних і стратегічних настанов — від консерватизму до лівого радикалізму, від гуманізму до прагматизму. У

цій статті важко оцінити роль всіх акторів, що виступають за регуляцію ринку, оскільки вона фокусується на питанні ролі суспільних рухів у соціально-економічних та політичних процесах. Однак, можливо, варто вийти за рамки питання протестів на захист прав найманих працівників і розглянути їх у ширшому контексті соціально-економічних протестів, які реагують на дерегуляційні тенденції.

Як уже згадувалося, за всі роки наявних даних моніторингу можна говорити про відносне, а часом і абсолютне домінування соціально-економічних протестів в Україні. У 2011 році близько 60% всіх протестів порушували як мінімум одне соціально-економічне питання. У 2012–2013 ця частка впала до близько 43%. Але від січня до 21 листопада 2013 року соціально-економічних питань стосувалися 56% протестних подій, що становило абсолютну більшість мобілізації в країні (рис. 3).

Виключивши з динаміки соціально-економічних протестів протести малого та середнього бізнесу як потенційну (але не обов'язково) мобілізацію за дерегуляцію, можна отримати приблизне уявлення про мобілізацію проти дерегуляції ринку в Україні. Як видно з графіка на рисунку 3, протести на захист прав найманих працівників були однією зі складових дедалі більшої мобілізації проти дерегуляції. Тож у рамках теорії Карла Полані можна з високою часткою ймовірності говорити про наростання кризи легітимності дерегуляції ринку, на тлі якої розгорнулися події “Євромайдану”.

Однак у такому разі постає питання, чому соціально-економічні вимоги були фактично відсутні в дискурсі соціально-політичного конфлікту. Можна припустити, що однією з причин були якісні характеристики протестів найманих працівників, які великою мірою були притаманні і соціально-економічним протестам загалом: захисний характер, локалізованість, низький рівень політизації вимог, відносно низька участь організованих політичних акторів і громадянського суспільства.

Інша причина, яку можна навести, частково впливає зі стагнації економіки, яка передувала подіям “Євромайдану”, та відсилає до ширшої соціально-економічної перспективи. Як зазначають деякі автори [Сидоренко, 2015], період до 2013 року характеризувався зростанням дефіциту державного бюджету, негативним торговельним сальдо та концентрацією бізнесу в руках провладних еліт. За таких умов власники не могли суттєво збільшувати свій прибуток за рахунок, наприклад, зовнішньої торгівлі, і ті з них, хто не був наближений до влади, програвали під тиском конкуренції за цих передумов. Тож опозиційна еліта не мала інших структурних шляхів розвитку бізнесу, окрім як у площині боротьби за політичну владу. Хоч би як парадоксально це звучало, в термінах теорії Полані в передмайданній Україні можна вести мову не лише про наростання кризи легітимності дерегуляції ринкової економіки, а й про одночасне наростання кризи дохідності для значної частини капіталістичного класу.

Безперечно, на підставі цього аналізу неможливо говорити про безпосередній зв'язок між цими соціально-економічними процесами і подіями, які розпочалися наприкінці 2013 року. Для цього варто було відстежити можливі перетини між акторами мобілізації проти дерегуляції і “Євромайдану”. Це виходить за рамки даного дослідження, і можна лише спекулювати в цій

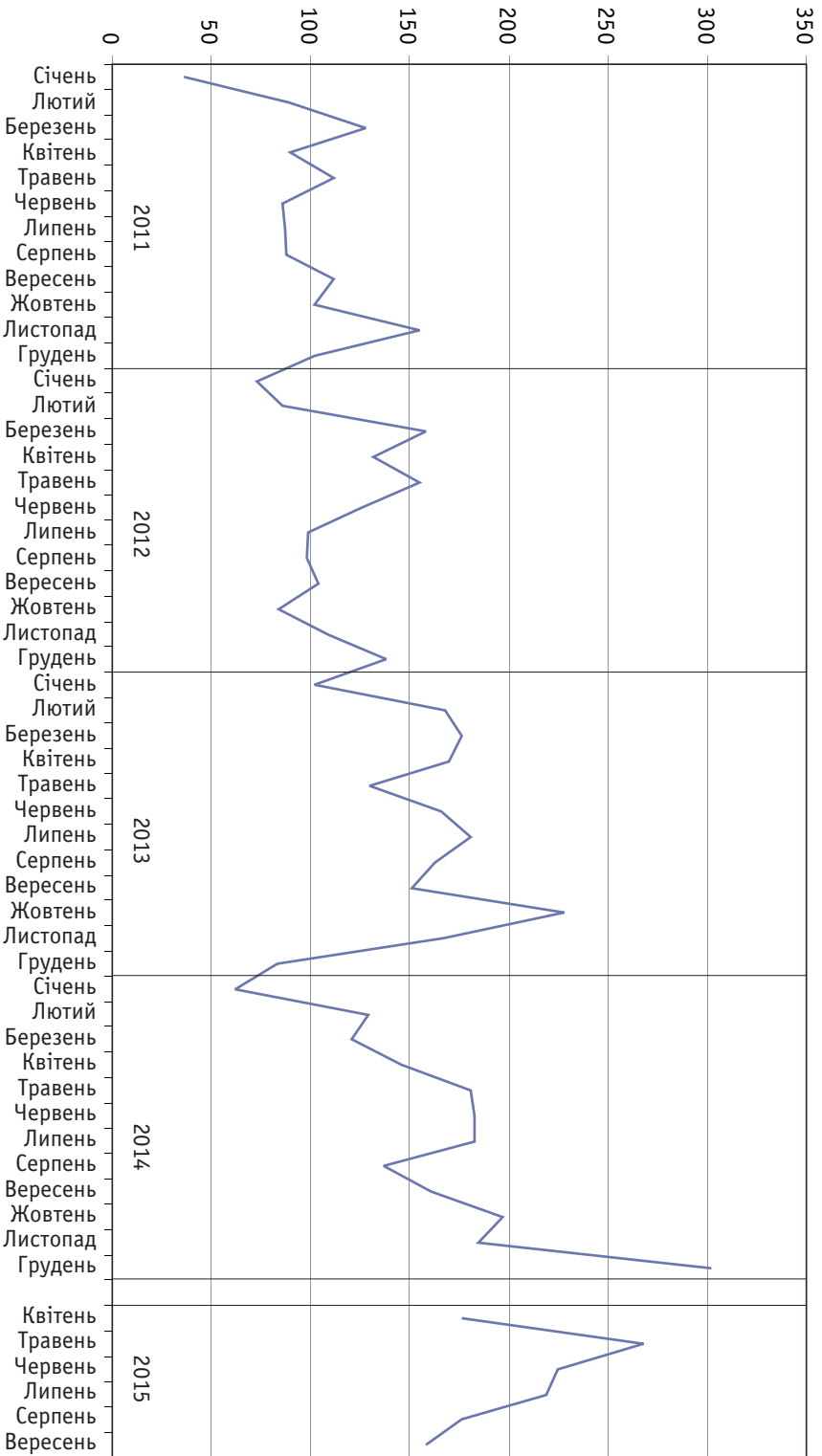

Рис. 3. Мобілізація проти дерегуляції: соціально-економічні протести в Україні, за винятком протестів малого бізнесу (за даними Моніторингу ЦСТД, кількість протестів)

площині. Але навіть якщо припустити, що суттєвого перетину між акторами не було, доволі очевидним є інше припущення, яке випливає з результатів аналізу цієї статті: криза дохідності штовхала опозиційну еліту до боротьби в політичній площині, а криза легітимності налаштувала широкі верстви населення проти тогочасної влади, що, разом із репресіями проти першої хвилі мобілізації “Євромайдану”, призвело до безпрецедентної мобілізації в окремих регіонах.

Висновки

Дані про динаміку та характер протестів на захист прав найманих працівників в Україні перед “Євромайданом” підтверджують робочу гіпотезу про наростання кризи легітимності дерегуляції ринку, однак потребують певного її розширення.

Очевидно, що, аналізуючи великі часові відрізки, як Карл Полані, так і Беверлі Силвер не пропонують можливості емпіричного використання їхніх теорій за умов економічної стагнації. Це чітко видно з аналізу протестів найманих працівників в Україні, який не вказує ані на географічну, ані на галузеву агрегацію мобілізації на тлі відсутності динамічного розвитку економіки в цілому та її окремих галузей, коли структурна сила працівників залишається низькою. В такій ситуації можна спостерігати зростання протестів на захист прав найманих працівників, але потенціал цих протестів залишатиметься низьким.

Тож хоча протести найманих працівників та інші соціально-економічні протести у відповідь на дерегуляцію ринку мали тенденцію до зростання перед початком “Євромайдану”, за умов стагнації вони зазвичай мали захисний і локалізований характер, а підтримка їх із боку потенційних союзників була доволі низькою. Варто зазначити, що окрім цього чіткий напрацьований дискурс проти дерегуляції та комодифікації, поширений в багатьох європейських країнах, фактично відсутній в українських реаліях. Використовуючи термінологію соціології суспільних рухів, можна сказати, що соціально-економічним антидерегуляційним протестам в Україні бракувало якщо не цілісної ідеології, то принаймні мобілізаційного фреймінгу, який би вможливив формулювання проблем і вимог системним чином.

Поряд із наростанням кризи легітимності дерегуляції іншим важливим аспектом соціально-економічного контексту, що передував “Євромайдану”, була стагнація економіки, яка супроводжувалася дедалі більшою олігархізацією та концентрацією бізнесу в руках провладних еліт. Можна припустити, що в період відсутності економічного зростання розвинена стадія кризи легітимності дерегуляції ринку може збігтися з кризою дохідності для значної частини капіталу, який перебуває в опозиції до влади. В таких умовах опозиційна еліта шукала виходу із ситуації у площині політичної боротьби з чинною владою, а значна частина населення негативно ставилася до цієї влади через розчарування в її соціально-економічній політиці. Такі тенденції серед еліти та широких верств населення хоч і не були причиною “Євромайдану” й подальших подій, але могли суттєво вплинути на мобілізацію людських і матеріальних ресурсів протесту. Втім, слабка організація та концентрація переважно на локальних короткострокових пробле-

мах з боку сил, що виступали проти дерегуляції економіки, не створили умов для винесення соціально-економічної проблематики на порядок денний вуличних протестів.

Джерела

Атанасов В. Кінопоїзд на ХМЗ: коментарі до кінодокументації робітничих протестів на Херсонському машинобудівному заводі / В. Атанасов, А. Рябчук // Спільне : журн. соціальної критики. — 2012. — № 4. — С. 134–145.

Міністерство внутрішніх справ [Електронний ресурс]. — 2012. — Режим доступу : <http://zmina.org.ua/wp-content/uploads/2013/01/mvs.jpg>.

Панькова О. Забастовочное движение в Украине: тенденции и особенности / О. Панькова, Е. Иващенко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 236–248.

Рябчук А. Адаптационный дискурс как средство маргинализации рабочего класса в постсоветских обществах / А. Рябчук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 105–114.

Сидоренко С. Економічні передумови “Революції гідності” / С. Сидоренко // Спільне : журн. соціальної критики. — 2015. — № 9. — С. 39–43.

Симончук Е. Рабочий класс в Украине: хроника потерь / Е. Симончук // Социология : теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 5–25.

Симончук Е. Рабочий класс в Украине: тренды рекомпозиции структуры / Е. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 38–65.

Симончук О. Класова дія: тенденції формування соціальних класів в Україні / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2011. — № 4. — С. 50–96.

ЦСТД: Центр соціальних і трудових досліджень. Бази протестних подій та повідомлень [Електронний ресурс]. — 2010–2013. — Режим доступу : <http://cslr.org.ua/bazi-prottestnih-podiy-ta-povidomlen-2/>.

ЦСТД: Центр соціальних і трудових досліджень. Ukrainian Protest and Coercion Data Codebook [Електронний ресурс]. — 2013. — Режим доступу : http://cslr.org.ua/wp-content/uploads/2015/01/UPCD_Codebook_2013.pdf.

ЦСТД: Центр соціальних і трудових досліджень. Як змінилися протести через рік після Майдану? [Електронний ресурс]. — 2014. — Режим доступу : <http://cslr.org.ua/wp-content/uploads/2014/12/CSLR-CSR-Year-after-Maidan-25-Nov-2014.pdf>.

Crowley S. Explaining Labor Weakness in Postcommunist Europe: Historical Legacies and Comparative Perspective / S. Crowley // East European Politics and Societies. — 2004. — № 18 (3). — P. 394–429.

Dale G. Double Movements and Pendular Forces: Polanyian Perspectives on the Neoliberal Age / G. Dale // Current Sociology. — 2012. — Vol. 60, № 1. — P. 3–27.

Kubicek P. Organized Labor in Postcommunist States: Will the Western Sun Set on It, Too? / P. Kubicek // Comparative Politics. — 1999. — № 32(1). — P. 83–102.

Kubicek P. Civil Society, Trade Unions and Post-Soviet Democratization: Evidence from Russia and Ukraine / P. Kubicek // Europe-Asia Studies. — 2002. — № 54(4). — P. 603–624.

Mandel D. Labour after Communism: Auto Workers and Their Unions in Russia, Ukraine, and Belarus / D. Mandel. — Montremal ; London : Black Rose Books, 2004. — P. 256.

Polanyi K. The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time / K. Polanyi // Beacon Press. — 2001. — P. 317.

Riain S. Time-space intensification: Karl Polanyi, the double movement, and global-informational capitalism / S. Riain // Theory and Society. — 2006. — Vol. 35, № 5. — P. 507–528.

Silver B. Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization Since 1870 / B. Silver // Cambridge University Press. — 2003. — P. 238.

Varga M. An Anatomy of 'Collective Anti-Collectivism': Labor Sociology in Ukraine and Romania / M. Varga // Global Labour Journal. — 2011. — № 2(1). — P. 43–63.